

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д.10.11.028 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда УДК: 894.2.341(575.2)(043.3)

НУРАЛИЕВА МИМОЗА ТУРАТБЕКОВНА

**АКАДЕМИК Б.М.ЮНУСАЛИЕВДИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК
КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ**

Адистиги: 10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2012

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине караштуу Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз тили кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору,
профессор **Токтоналиев К.Т.**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **Усубалиев Б.Ш.**
филология илимдеринин кандидаты,
доцент **Жумалиев Ж.Ж.**

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы
Ысык-Көл областы, Каракол шаары

Диссертациялык иш 2012-жылдын 21-декабрында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын коргоо боюнча Д.10.11.028 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а

Автореферат 2012-жылдын 20-декабрында жөнөтүлдү.

Д. 10.11.028 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Семёнова Ж.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминин теориялык пайдубалын түзүүгө активдүү катышкан, чыгаан илимпоз Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастары азыркы кыргыз тилинин көйгөйлүү маселелерин чечүүдө олуттуу орунду ээлейт. Аталган окумуштуунун эмгектери тарыхый жана маданий мааниге ээ болуп, сабатсыздыкты жоюу, эл агартуу иштерин жандандыруу, дегеле лингвистиканын, анын ичинен түркология жана кыргыз тил илиминин бүгүнкү деңгээлин теориялык жактан аныктоого илимий-теориялык негиз болгон. Б.М.Юнусалиевдин маданий-агартуучулук, уюштуруучу-жетекчилик ишмердүүлүгүн, айрыкча анын кыргыз тил илими боюнча жарык көргөн эмгектерин, ал эмгектердин кыргыз тил илиминин өнүгүш тарыхындагы, маданиятындагы орду, мааниси тууралуу илимий-теориялык, практикалык изилдөө иштерин мезгил талабына ылайык изилдөө - азыркы мезгилдин кечиктирилгис көйгөйү.

Ал эми академик Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектерин, лингвистикалык концепцияларын изилдөө иштери бүгүнкү күнгө чейин конференциялардагы, салтанаттуу жыйындардагы баяндамалардын, мезгилдүү басмаларда, айрым жыйнактарда басылган макалалардын, жогорку окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрүнүн жазган дипломдук иштеринин алкагынан чыкпай келген. Ошондуктан академик Б.М.Юнусалиевдин окумуштуу жана тарыхый инсан катарында кыргыз тил таануу илиминдеги алган орду, кошкон салымы жана илимий-теориялык эмгектеринин иликтөөгө алынышы - теманын актуалдуулугун ырастап турат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштеринин планына байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты - академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилинин лексикологиясы менен диалектологиясы боюнча жазган илимий эмгектерин

иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминдеги алган ордун, сиңирген эмгегин, кыргыз лексикасы жана диалектилери боюнча жүргүзүлгөн кийинки илимий изилдөө иштерине тийгизген таасирин аныктоо.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөкүдөй **милдеттер коюлду:**

- Б.М.Юнусалиевдин жарыяланган эмгектерин, жарыялана элек кол жазмаларын жана архивдик материалдарын иликтеп, коомчулукка алып чыгуу;
- академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз лексикологиясындагы ордун жана салымын аныктоо;
- кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшүн изилдөөдө академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепциясын ачып берүү;
- кыргыз диалектологиясын изилдөөдөгү Б.М.Юнусалиевдин кошкон салымын баалоо жана аныктоо;
- Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепцияларынын кийинки изилдөөлөргө үлгү, негиз болгондугун далилдеп көрсөтүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыз тилинин лексикасын жана диалектилерин теориялык жактан илимий изилдөөгө алып, аны андан ары өнүктүрүүгө өзгөчө салым кошкон Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектериндеги корутундулар, жоболор, аныктамалар өзүнчө концепция катары алгачкы жолу диссертациялык иликтөөгө алынып, илимий негиздери системалаштырылды. Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүүсүн изилдөө аркылуу окумуштуунун түркологияга кошкон салымы, жаңылыгы аныкталды. Ошондой эле анын кыргыз лексикологиясы менен диалектологиясы боюнча жүргүзгөн иликтөөлөрүнүн жыйынтыктары, жалпы концепциялары кийинки илимий-изилдөө иштерине үлгү болгондугу аныкталды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык иште Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепцияларынын кыргыз тил илиминин теориялык негиздерин иштеп

чыгуудагы орду жана мааниси аныкталды. Ал концепциялар, жоболор, корутундулардын азыркы кыргыз тил илими үчүн эбегейсиз зор кызмат кыла тургандыгы, улуу окумуштуунун илимий мурастары кыргыз тилин изилдөөнүн келечектүү жана керектүү багыттарын көрсөтө алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын «Кыргыз тилинин тарыхы», «Кыргыз лексикологиясы», «Кыргыз диалектологиясы», «Түркологияга киришүү» сыяктуу предметтерди окутууда, аталган предметтер боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүдө кеңири пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

- Академик Б.М.Юнусалиев – кыргыз лексикологиясына байланыштуу орчундуу маселелерди изилдөөдө алгачкылардан болуп теориялык жалпылоолорду чыгарган, кыргыз лексикологиясынын өнүгүшүнө зор салым кошкон окумуштуу.

-Уңгу сөздөрдүн өнүгүшү тууралуу академик Б.М.Юнусалиевдин концепциясы кыргыз тил илиминде, түркологияда жана жалпы эле тил таануу илиминде уңгу теориясын байыткан илимий жалпылоолордун бири болуп саналат.

- Академик Б.М.Юнусалиев кыргыз тилинин диалектилерин тийиштүү илимий-теориялык деңгээлде изилдеп, кыргыз тилинин диалектилерин кыргыз тилинин тарыхы менен тыгыз, карым-катышта иликтөөнү алгачкылардан болуп жүзөгө ашырган.

-Академик Б.М.Юнусалиев кыргыз тилин биринчилерден болуп тектештирме-тарыхый методдун негизинде иликтөөгө алган.

-Академик Б.М.Юнусалиевдин өздүк архивиндеги материалдар өз алдынча, атайын изилдөөгө муктаж, анткени алар кыргыз тилин диахрондук жана синхрондук планда иликтөөгө чоң көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн апробациясы. Иштин негизги мазмуну боюнча республикалык илимий конференцияларда баяндамалар жасалды. Илимий

журнал-жыйнактарда, КР Улуттук аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда 7 макала жарыяланды.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Академик Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектери, кол жазмалары, архивдик материалдары толугу менен изденүүчү тарабынан такталды, топтолду, талданды, системалаштырылды. Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянактар жана жалпы корутундулар менен сунуштар изилдөөчүнүн өзү тарабынан чыгарылды.

Диссертациянын түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, ар бир баптан келип чыккан жыйынтыктардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланган адабияттардан жана тиркемеден турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, буга чейинки изилдениш абалы, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн жекече салымы, апробацияланышы, коргоого сунуш кылынган жоболор белгиленди.

Биринчи бап “Академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык эмгектерин изилдөөнүн теориялык негизи жана багыттары (илимий булактарга кыскача обзор)” деп аталып, темага байланыштуу илимий адабияттарга обзор жасалып, ошондой эле окумуштуунун жарыяланган илимий эмгектери, архивдик материалдары дээрлик изилдене электиги, аларды изилдөөнүн зарылдыктары, мааниси жана негизги багыттары тууралуу маалыматтар берилип, үч параграфтан турат. Биринчи параграф Б.М.Юнусалиевдин өмүрү жана ишмердүүлүгүнө арналат.

Болот Мураталиевич Юнусалиев 1913-жылы 6-октябрда Бишкек шаарында төрөлгөн. Болот Мураталиевич бир жашка чыгып калган кезде атасы Кичи-Кеминдин Үч-Урук айылына туугандарына көчүп келет. Б.М.Юнусалиевдин үй-бүлөсү 1916-жылдагы үркүндө Кытайдын Синь-Цзян провинциясында эки жыл жашап, 1918-жылы кайра өз жерине келишкен.

Болот Мураталиевич 1920-жылы Кичи-Кемин мектебине окууга кирет.

1927-1930-жылдары Ташкент политехникумунда, 1930-1931-жылдары жумушчу факультетинде окуган. Ташкент жумушчу факультетин бүтүрүп, 1931-жылы Москвадагы В.И.Ленин атындагы пединститутка окууга өтөт.

1933-жылы атасы атасы дүйнөдөн кайтат. Ошого байланыштуу окуусун таштап, Москвадан Фрунзеге келип, энесин, бир туугандарын өз колуна алат.

1933-34-жылдары Эл агартуу комиссариатында иштейт.

Б.М.Юнусалиев 1935-1938-жылдары Москвадагы ВКП(б) БКнын Жогорку партиялык курсунан окуган. 1938-1941-жылы “СССР Жогорку Советинин Ведомстволорунун” кыргызча басылышынын редактору, ушул эле жылдары ал СССР ИАнын Тил таануу институтунда аспирантурада окуган жана 1938-жылы КПССтин мүчөлүгүнө өткөн.

1941-1945-жылы Улуу Ата Мекендик согушка катышып, 3-Белорус фронтунда казак тилинде чыгуучу фронттук “Красноармейская правда” газетасынын аскердик кабарчысы болуп кызмат кылган.

Ал 1945-жылы согуштан кайткандан кийин Кыргыз ССРинин Эл агартуу министри жана “Мугалимдерге жардам” журналынын редактору болот. Ушул жылдары илимий ишин улантып, 1949-жылы “Кыргыз тилиндеги көмөкчү (жардамчы) этиштер” деген темада диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражага ээ болот.

1951-1953-жылы СССР ИАнын Тил таануу институтунда докторантурада окуйт. 1954-жылы “Кыргыз тилиндеги уңгу этиштердин (сөздөрдүн) өнүгүшү” деген темада докторлук диссертациясын жактайт жана ушул эле жылы профессор деген илимий наам алат. Б.М.Юнусалиевдин аталган докторлук диссертациясына советтик белгилүү түрколог, СССР ИАнын корреспондент-мүчөсү Н.К.Дмитриев (1898-1954) илимий кенешчи болгон.

1954-1960-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору жана ушул эле окуу жайынын филология факультетинин Кыргыз тил илими кафедрасына башчы болуп иштеген.

Б.М.Юнусалиев 1970-жылы 18-февралда дүйнөдөн кайткан жана анын сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган.

Биринчи баптын экинчи параграфы “Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастары жана алардын изилдениш абалы” деп аталып, Болот Мураталиевич Юнусалиев кыргыз тили жана адабият таануу илиминин залкар өкүлү экендиги шакирттери, замандаштары тарабынан баалангандыгы жөнүндө айтылат.

Көрүнүктүү окумуштуу Б.М.Юнусалиевдин 90 жылдык юбилейине карата өтүлгөн илимий-практикалык конференцияда академик Б.О.Орузбаева кыргыз тил илимин өнүктүрүүдө, изилдөөдө Б.М.Юнусалиевдин эмгегин жогору баалап: «Б.М.Юнусалиев, К.Тыныстанов менен К.Юдахинден кийинки орунда турушу керек. Себеби, ал киши биринчи болуп кыргыз тилин илим катары изилдеп чыккан» [Орузбаева Б.Ө., Жапаров Ш.Ж. Болот Мураталиевич Юнусалиев // Советская тюркология, 1983, №5, с. 99-100], - деп баса белгилеген.

Окумуштуунун баа жеткис илимий мурастары: «Киргизская лексикология» ч. 1, (Фрунзе, 1959), «Кыргыз диалектологиясы» (Фрунзе, 1971), «Проблема формирования общенародного киргизского языка» (В.Я., №2, 1955), «К вопросу о корне в киргизском и родственных языках» (Первая научная сессия АН Кирг. ССР, 1955), «К вопросу формирования общенародного киргизского языка» (труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, 1956), «Сложение киргизской народности на Тянь-Шане XVI в. (К.И.Петров менен бирге) (История Киргизии, т.1, 1963), «Заметки по истории киргизского языка» («Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери» 1965); «Киргизский язык» (Языки народов СССР, т.2, 1966) ж.б.

Өз учурунда кыргыз коомчулугуна, илимий чөйрөсүнө таланттуу жана жаңычыл окумуштуу катары таанылган Болот Мураталиевич Юнусалиев жөнүндө жазылган эскерүүлөр, макалалар, эмгектер, библиографиялык көрсөткүчтөрдүн саны эле жүзгө жакындап барат. Мындай сандык көрсөткүчтүн өзү эле белгилүү инсан, таланттуу окумуштуу жана кыргыз

атуулу тууралуу көп айтылып, эскерилип, ардакталып келе жаткандыгынан кабар берет. Б.М.Юнусалиевдин өмүр жолу, ишмердүүлүгү жана калтырган бай мурастары жөнүндө жазгандардын ичинен замандаштары, айрыкча шакирттери дайыма жазышып, устатын урматташып, анын эмгектерине кайра-кайра кайрылышканына коомчулук күбө.

Академик Б.М.Юнусалиевдин Кыргыз улуттук университетинде сакталып турган өздүк архиви дээрлик изилдөөгө алына элек. Атүгүл архивдик материалдарды иретке келтирүү, тематикаларга бөлүү, сактоо иштери жүргүзүлбөгөндүктөн, айрым материалдар (папкалар) жоголуп кеткен. Окумуштуунун архивин өзүнчө изилдөөнүн объектисине алуу – актуалдуу маселелердин бири.

Б.М.Юнусалиевдин Кыргыз улуттук университетине берген архивдик материалдары өзүнчө бир иликтөөнүн предметине алынышы зарыл деп эсептейбиз. Анткени бардык материалдар иликтенип, кайрадан системага салынып, тактоо иштери жүргүзүлбөсө, баалуу архивдик материалдардын жок болуп кетүү коркунучу бар. Мисалы, окумуштуунун архивине кабыл алынган папкалардын саны 54 деп көрсөтүлсө, биз алардын 37син гана таптык, калган 17 папка кайда экендиги белгисиз.

Биринчи баптын үчүнчү параграфы “Б.М.Юнусалиевдин илимий макалалары” деп аталып, анда төмөнкү илимий макалалары иликтөөгө алынды: “Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери” (“Кызыл Кыргызстан” 1954, 29-октябрь.), “Заметки по истории киргизского языка” (Ф., «Илим», 1965), “Формирование и развитие киргизского литературного языка результат победы Октябрьской революции” (Общественные науки, № 5, 1968.), “Проблема формирования общенародного киргизского языка” (Вопросы языкознания, №2, 1955), “К вопросу формирования общенародного киргизского языка”, “Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас»” (Труды института языка и литературы, Выпуск VI, 1956-год).

Экинчи бап “Академик Б.М.Юнусалиев - кыргыз лексикологиясынын негиз салуучусу” деп аталып, үч параграфтан турат.

Биринчи параграф “Уңгу сөздөрдүн лингвистикалык табияты Б.М.Юнусалиевдин изилдөөлөрүндө” деп аталып, Б.М.Юнусалиевдин кыргыз лексикологиясына теориялык негиз салган ири окумуштуу экендиги далилденет. Мындай жыйынтык чыгарууга тилчи-илимпоздун докторлук диссертациясынын негизинде жазылып, 1959-жылы “Киргизская лексикология”: Часть I “Развитие корневых слов” деген жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн жарыяланган эмгеги негиз болот. Аталган эмгектин илимий жана тарыхый мааниси кыргыз тил илиминин лексикологиясын негиздеп, анын өнүгүшүнө кошкон салымы менен эле чектелбейт. Бул эмгектин түркологиядагы, жалпы эле тил илиминдеги алган орду, корутундуларынын баалуулугу тууралуу дүйнөлүк атак-даңкка ээ болгон окумуштуу-түркологдор, орус окумуштуулары өз бааларын беришкен. Кыргыз лексикологиясына арналган бул фундаменталдуу эмгектин деңгээли, анда колдонулган изилдөөнүн методу, жалпы эле методологиялык негиздери бул багыттагы илимий-изилдөө иштерине бүгүнкү күнгө чейин үлгү болуп, аларга бир катар даяр материалды бергендиги менен да аныкталат, бекемделет.

Ошол эле учурда кыргыз лексикологиясынын тарыхын, өнүгүшүн жана өнүгүүсүнүн бүгүнкү абалын да айкын көрсөтүп турган “Кыргыз лексикологиясы” (1959) ушул убакытка чейин өзүнчө иликтөөнүн объектисине алынбай келе жатканын да белгилөөгө тийишпиз. Изилдөөнүн аталган бабында жогорудагы илимий эмгек диахрондук жана синхрондук аспектилерде иликтөөгө алынды.

Уңгулардын өзгөрүшүндө автор сөз жасоонун морфологиялык жолу атооч жана этиш сөздөрдү жасоонун өнүмдүү жолу экендигин көрсөтөт. Тилдин өнүгүшүнүн этаптарында бир эле сөздүн бир нече маанилерге (омонимия) ээ болушуна тилдин өзүндө колдоолор болбогондугун, мындай көрүнүштөн тилдин лексикасы кутулууга аракет кылган деген кызыктуу корутундуну берген. Мисал катары “жаш” сөзүнүн мурунку мааниси катып коюу, жашыруу жана “жаш” катылган, жабылган, сырдуу деген маанилери

колдонуудан калып, ал маанилерди кыргыз тилиндеги “жашыр”, “жашырып”, “жашыруу” деген морфологиялык жол менен жасалган сөздөр билдирип калгандыгын белгилеген [Б.М. Юнусалиев, Аталган эмгек, 1959,88-бет].

Б.М.Юнусалиевдин бул эмгеги тууралуу белгилүү окумуштуулардын пикирлеринде, кыргыз тилиндеги жалпылаштырылган маанидеги макалаларында окумуштуу уңгу сөздөрдү иликтөөдө тектештирме-тарыхый методду ыктуу колдонгонун дайыма белгилешет.

Б.М.Юнусалиев уңгу түшүнүгүнүн өзү тарыхый түшүнүктөргө кире тургандыгына терең көзү жеткенден кийин аталган методду колдонуп, уңгунун өзү тилдин баштапкы материалдык элементи экендигин көрө билген. Окумуштуу уңгунун тарыхы жүз жылдык эмес, миң жылдык деп эсептеле тургандыгын белгилеп, бул көрүнүш жалпы эле кыргыз тилине эмес, бардык түрк тилдерине мүнөздүү көрүнүш деп көрсөткөн.

Экинчи баптын экинчи параграфы “Уңгу сөздөрдүн өнүгүшү тууралуу академик Б.М.Юнусалиевдин концепциясы” деп аталып, Б.М.Юнусалиевдин “Киргизская лексикология” деген эмгегине баяндама берилет. Уңгу сөздөрдүн лексика-грамматикалык өнүгүүлөрү өз-өзүнчө баптарда каралып, тууранды жана элестүү уңгу сөздөрдүн өнүгүшү, спецификасы өзүнчө иликтөөгө алынган.

Уңгу сөздөрдүн лексика-грамматикалык өнүгүшүн Б.М.Юнусалиев омонимия кубулушу менен бирдикте караган. “Азыркы кыргыз жана башка тектеш тилдерде, - деп жазат Б.М.Юнусалиев, - омонимдердин үч тиби байкалат: 1) фонетикалык омонимдер; 2) лексикалык омонимдер, 3) бул шарттуу түрдө “баштапкы” (первичные) полисемиялык же “лексико-грамматикалык” деп атаган омонимдер”. [Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, 1959, 63-бет.]

Б.М.Юнусалиев полисемия кубулушун жалпысынан экиге бөлүп карайт: 1. сөз структурасына жараша; 2. сөздүн бул же тигил колдонуу чөйрөсүнө же грамматикалык мүнөздөмөсүнө жараша. [Б.М. Юнусалиев, Аталган эмгек, 1959,98-бет.]

Бир муундуу сөздөр бир же эки морфемадан турат. Мисалы: **жон** – бир муун, бир морфемадан турган сөз, **мөөн** – бир муун, төрт тыбыштан куралган сөз. Демек, сөздөгү муун менен морфема сан жагынан бирдей эмес. Кыргыз тилиндеги айрым бир муундуу сөздөрдүн кийинчерээк өз алдынча семантикасынан ажырап, мүчө айкашып турган туундуу формасында гана мааниге ээ болуп калгандыгын көп мисалдар күбөлөйт. Ошентип, азыркы көп муундуу сөздөрдүн көпчүлүгүнүн негизинде бир муундуу сөздөр жатат. Мисалы: **сүйрө, сүйкө, сөйкөн, чайка, байка, баам** сыяктуу толгон сөздөр эки же үч муундан тургандыгына карабай, булар тарыхый түзүлүшү боюнча **сүй - // сай -, чай /и-/ ба/ й** – сыяктуу байыркы бир муундуу этиштерден турат.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы “Тууранды жана элестүү сөздөрдүн келип чыгышы, өнүгүшү жөнүндө академик Б.М.Юнусалиевдин концепциясы” деп аталат. Б.М.Юнусалиев тууранды жана элестүү сөздөрдүн келип чыгышы тууралуу: “Подражательные и образные корневые слова как своеобразные категории лексики, свойственной каждый в отдельности спецификой изменения и развития, заслуживают специального исследования” [Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, 1959, 152с-бет.], – деп туура белгилеп, аларды терең изилдөөгө алган.

Чындыгында эле, бүгүнкү тил илиминде анын ичинде кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр өзүнчө кызматчы сөз түркүмү катары каралып, изилденип жана окутулуп келе жаткандыгы белгилүү. Ал эми элестүү (образдуу) сөздөр кыргыз тил илиминде лексика-грамматикалык өзүнчө категория катары каралбай, алар этиш сөздөрдүн курамында гана зарылдыгына жараша айтылып келе жатат.

Илимий этиканы бекем сактаган Б.М.Юнусалиев тууранды сөздөр боюнча өзүнө чейин М.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, А.И.Исхаковдордун эмгектери бар экендигин айтып, алар боюнча кыскача маалыматтарды берген. Аталган проблемага карата окумуштуулардын

ойлорун анализ кылгандан кийин гана тууранды сөздөрдүн (унгулардын) пайда болушу жөнүндөгү өз көз карашын аргументтүү фактылар менен ишенимдүү жыйынтыктайт.

Окумуштуу орхон-енисей жазма эстеликтеринде тууранды сөздөрдүн дээрлик кездешпегендигин белгилеп, анын себептерин түшүндүрөт.

Б.М.Юнусалиев тууранды уңгу сөздөрдүн тыбыштык курамын жана структуралык түзүлүштөрүн иликтөөгө алган. Окумуштуунун далилдөөсү боюнча, тууранды сөздөрдүн башында төмөнкү үнсүз тыбыштар көбүрөөк катышат:

К – көбүнчө үндү, добушту тууроодо колдонулат;

ш - көбүнчө шоокумду тууроодо колдонулат;

ч – кескин, ачуу чыккан үндү тууроодо колдонулат;

т – катуу чыккан үндү тууроодо колдонулат.

Ал эми тууранды сөздөрдүн башында **у, б, з**, тыбыштары салыштырмалуу аз колдонулат.

Үчүнчү бап “Академик Б.М.Юнусалиев жана кыргыз диалектологиясы” деп аталып, эки параграфтан турат.

Биринчи параграф “Кыргыз диалектологиясынын Б.М.Юнусалиевге чейин изилдениши” деп аталып, Б.М.Юнусалиевге чейин кыргыз диалектологиясы кандай деңгээлде изилденгенине талдоо жүргүзүлдү.

Кыргыз диалектилери менен говорлорунун изилдениши эки этапка бөлүнөт: а) 1925 – 1950-жылдардын аралыгы; б) 1950- жылдан биздин мезгилге чейин. Кыргыз диалектилеринин изилдениши, Б.М.Юнусалиевдин берген маалыматтарына караганда, Октябрь революциясына чейин эле башталган. Революцияга чейинки мезгилде кыргыз диалектилери жөнүндө атайын эмгек жарыяланбаса да, казак окумуштуусу Ч.Валиханов менен орус окумуштуусу В.В.Радловдун кыргыз тили боюнча топтоп, жарыялаган эмгектеринде диалектилик материалдар камтылган.

Октябрь революциясынан кийинки кыргыз диалектилеринин изилдениш башатын Б.М.Юнусалиев 1924-жылы чыккан И.Арабаевдин “Алиппесинен” баштайт. Андагы кыргыз тилинин тыбыштык системасы, башка тилдерден болгон айырмасы, үндөштүк тууралуу берилген маалыматтардан эле кыргыз тили, анын диалектилери жөнүндө түшүнүк алууга болот деп эсептейт.

“Кыргыз тилинин ичиндеги диалектилик (говордук) өзгөчөлүктөрдү байкоо иштери кийинчерээк 1930-жылдары орус окумуштуулары профессорлор К.К.Юдахин жана И.А.Батманов тарабынан жүргүзүлдү” [Юнусалиев, 1971, 78бет.] - деп жазат академик Б.М.Юнусалиев. Окумуштуу мындай жыйынтыкка 1938-жылы жарык көргөн И.А.Батмановдун “Северные диалекты киргизского языка” аттуу эмгегине жана К.К.Юдахиндин 1940-жылы басылган “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” баш сөзүндөгү кыргыз диалектилери жөнүндөгү материалдарга таянуу менен келгендигин көрөбүз.

Кыргыз диалектилерин мүнөздөөчү фактыларды атайын жыйноо иштери 1950-жылдардан кийин башталганын айтып, кыргыз тилин диалектилерге жиктөө боюнча өзүнүн вариантын сунуш кылган.

Ушул мезгилдеги диалектологиялык изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгү, ийгиликтери менен кемчиликтери диалектолог-изилдөөчүлөр: К.К. Юдахин, Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, Ж.Шүкүров, К.Бакеев, Г.Бакинова, Ж.Мукамбаев, М.Туряджанова, Э.Абдулдаев, Т.Ахматов, Н.Бейшекеев, С.Сыдыков. С.Кондучалова, Ш.Жапаровдордун ж.б. эмгектеринде, Э.Абдулдаев менен Ж.Мукамбаевдин «Кыргыз диалектологиясынын очерки» [Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерги. Ф.: Мектеп, 1959.] менен Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз диалектологиясы» [Б.М.Юнусалиевдин «Кыргыз диалектологиясы» Ф.: Мектеп, 1971, 87-3-94-б.] өндүү китептеринде сөз болот.

Аталган эмгектерде, негизинен, диалектологиялык экспедиция учурундагы материалдар талдоого алынып, алардын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири сөз болгон.

Дээрлик бардык эмгектердин аягында талдоого алынган говорлордон топтолгон материалдар тиркеме түрүндө берилген. Бул салттуу көрүнүш кабыл алынып, Б.М.Юнусалиевдин эмгегинде да тиркемелер берилген.

Б.М.Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясында”(1971) өзүнө чейинки иликтөөлөргө кыскача токтолуп, алардын ийгилик-кемчиликтерин көрсөтүп, кыргыз диалектилерин классификациялоо маселесине келгенде “Тилдин диалектилерин классификациялоо маселеси төмөнкү үч түшүнүктү тактап алууну талап кылат” – дейт: биринчиден, “диалект”, “говор” деген терминдерди тактоо, экинчиден, диалектилик өзгөчөлүктүн классификациялык белги катары маанилүүлүк деңгээлин, үчүнчүдөн, классификациялык белгилердин кайсы (аймактык же этностук) мүнөздө экенин аныктоону талап кылат. [Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек, - 93-бет.]

Үчүнчү баптын экинчи параграфы “Кыргыз диалектологиясы Б.М.Юнусалиевдин изилдөөлөрүндө” деп аталат.

Б.М.Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык илимий мурастарынын ичинен “Кыргыз диалектологиясы” (кыргыз тилинде, 1971) эң орчундуусу жана эң көлөмдүүсү болуп саналат. Бирок аталган фундаменталдуу эмгек жазылыш мезгили, жазылуу тарыхы, иликтөө методдору, мазмуну боюнча башка эмгектерден бир топ айырмаланып турат.

Эгерде Б.М.Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык мурастарын бир бүтүндүккө бириктирип, андагы өзөк маселени аныктоого аракет кылсак, алардын бардыгы кыргыз адабий тилине, адабий тилдин актуалдуу маселелерине барып такалат. Мына ушундай мамиле окумуштуунун кыргыз диалектилерин изилдөө учурунда да көрүнөт. Анын «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1954-жылдын 29-октябрындагы санындагы «Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери» деген көлөмдүү макаласы аталган ойду бекемдеп кетет. Анда кыргыз адабий тилинин калыптаныш маселелерине кайрылып, диалектилик сөздөрдүн мааниси менен орду жөнүндө кеңири токтолот. Адабий тилдин негизги базасын анын диалектилери түзөрү баса белгиленет.

Диалектилик сөздөрдү топтоо менен бирге эле Б.М.Юнусалиев диалектологияны окутуу иштерине 50-жылдары көңүл бура баштаган. Бул мезгилде өзү университетте кыргыз диалектологиясы боюнча лекция окуган. Диалектилерди изилдөө жана окутуу-үйрөтүү иштериндеги проблемаларды өзү көрүп, билип турган.

Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин өнүгүшүн, байышын дайыма көзөмөлгө алып, аны кыргыз тилинин диалектилери менен биримдикте караган. Анын дагы бир далили катары илимпоздун 1961-жылы өткөрүлгөн конференцияда сүйлөгөн сөзүн көрсөтүүгө болот. Баяндама “Кыргыз адабий тилинин диалектисинин негиздери жөнүндө” деп аталат. Ал 1962-жылы “Советтик Кыргызстан” газетасынын 5-январындагы санына “Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө” деген аталышта басылып чыккан. Макаланын аталышы айтып тургандай, ал толугу менен адабий тилдин диалектилик негиздери, базасы тууралуу болгон.

Окумуштуу адабий тилдин байышынын негизги базасы, негизги булагы катары диалектилерди эсептейт. Диалектилик сөздөр адабий тилдин лексикасын (сөз байлыгын) гана байытпастан, анын термин-атоолорун (терминологиясын) да тактоого, байытууга кадимкидей кызмат кылышы керек. Ошол эле учурда диалектилик сөздөрдү адабий тилди байытууга колдонуу иштери бир катар нормаларды, критерийлерди сактоо менен аткарылышы зарыл. Алар кабыл алуунун принциптери катары пайдаланылат.

Ал принциптер - төмөнкүлөр:

- Адабий тил менен диалектилердин эриш-аркагын түзгөн орчундуулары алынууга тийиш;
- алынган диалектилик сөздөр жалпы адабий тилдин көпчүлүк белгилерин алып жүрүүгө тийиш;
- жогорку белгилер диалектилик сөздөрдүн фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик бөлүмдөрдүн бардыгында болушу зарыл;

- адабий тилди байытууга бардык диалектилер бирдей тартылууга тийиш.

Б.М.Юнусалиев 50-жылдардан бери И.А.Батманов тарабынан таңууланып келе жаткан “кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде созулма үндүү тыбыштар жок” деген пикиринин негизсиз экендигин баса белгилейт. Бул маселеге окумуштуунун кайра-кайра кайрылышы И.А.Батмановдун көз карашы илимде дагы эле сакталгандыгынан улам болсо керек деп эсептейбиз.

Б.М.Юнусалиевдин кыргыз диалектилерине болгон кызыгуусу, ал боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүсү элүүнчү жылдарда эле башталган. Ал кыргыз диалектилеринин маселелерин кыргыз адабий тилинин алкагында жана биримдигинде караган. Кыргыз диалектологиясы боюнча жүргүзгөн бардык изилдөө иштери, конференцияларда, жыйындарда жасаган баяндамалары, иштеп чыккан программалары ж.б. иш-аракеттеринин бардыгы кыргыз диалектологиясын жалпылаштырып, бир системага салып бирдиктүү бир илимий эмгекти жаратууга өбөлгө болгон. Аларды бириктирип, окуу китебин иштеп чыгуу, шакирти профессор Ж.Мукамбаев белгилегендей, окумуштуунун оюндагы улуу максат катары ишке ашырылган. (Мукамбаев, 1971)

Натыйжада, 1971-жылы 292 бет көлөмүндө “Мектеп” басмасынан, жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттери үчүн окуу куралы катары басылган фундаменталдуу эмгеги - “Кыргыз диалектологиясы” жарыкка чыккан. Бул эмгектин басылып чыгышы, кыргыз диалектологиясы үчүн гана эмес, жалпы кыргыз тил илими, бүтүндөй түркология боюнча тарыхый мааниге ээ болгон.

Б.М.Юнусалиев эмгектин башталышында диалектология илими боюнча зарыл, керектүү болгон маалыматтарды берет да, диалектологиянын негизги милдетин экиге бөлүп аныктайт. “...биринчиден, диалектологиянын материалдары жалпы элдик адабий тилди түзүүгө, анын андан ары өсүп-өнүгүшүнө, аны мектептерде окутууну жеңилдетүүгө байланыштуу болсо, экинчиден, диалектология айрым диалектинин пайда болушунун жана

өзгөрүшүнүн тарыхын, айрым тилдин узак тарыхын, ошондой эле ошол тилде сүйлөгөн элдин татаал тарыхын табуу үчүн баа жеткис материалдарды берет.» [Юнусалиев Б.М. Аталган эмгек. – 12-бет.]

Кыргыз диалектологиясы 1950-жылдарга чейин негизинен диалектографиялык-фотографиялык мүнөздө болуп келген болсо, андан кийин чыныгы профессионалдык-диалектологиялык баскычка, илимий денгээлге көтөрүлө баштайт. Буга сөзсүз Б.М.Юнусалиевдин кошкон үлүшү зор. Анын кошкон салымын сөз болуп жаткан китебинин, айрыкча «морфология» бөлүгүн окуганда даана сезебиз.

«Морфология» бөлүгүндө диалектилик бөтөнчөлүктөр сөз түркүмдөрү боюнча азыркы убакта колдонулуп жүргөн 3 принципке жана түркологияда, ошондой эле кыргыз тил илиминдеги жетишилген ийгиликтерге таянуу менен толук жана системалуу түрдө илимий анализ жүргүзүлөт, анан синтездештирилет. Мисалга, «Этиш», «Ат атооч», «Сан атооч», «Тактооч» бөлүмдөрүн алсак болот.

«Кыргыз диалектологиясында» айтылгандай, «кыргыз диалектилеринин, говорлорунун лексикалык байлыгы тиркем–сөздүктө берилген мисалдар менен гана чектелет деп ойлоого болбойт» (Юнусалиев, 1971, 263-бет). Б.М.Юнусалиев диалектилик фактыларды чыныгы адис катары иликтеп, андан жалпы элдик тилдин бутактоо себептерин, мыйзам-ченемдүүлүгүн изилдөөгө алган. Китептин фундаменталдуулугу, оригиналдуулугу, анда коюлган маселелердин өтө жүйөлүүлүгү көбүнчө фактыларды гана сыпаттап баяндоого эмес, ага тарыхый аспектиден мамиле кылып, кай бир жерде реконструкциялык элементтерди киргизип, тектештирме-тарыхый методду кыргыз тилинин диалектилик фактыларын талдоого колдонулганында. Автор фактыларды иликтегенде диахрондук жана синхрондук процесстерди көңүлгө тутуп, лингвистикалык географиянын таламында ойго алганында. Ал өзгөчө фонетикалык модификацияларды түймөлөп, топтоп, чечмелеп берет. Китептин структурасы да, материалдардын жайгаштырылышы да, баяндоонун ыгы

жана тили да талапка ылайык. Темалардын коюлушу ички мазмунун ачык көрсөтүп, шайкеш келип турат. Диалектилик көп фактылар автордун өз колу менен чогултулуп, эң жогорку деңгээлде жеткендей эленип, пайдаланылган. Сөздөрдүн дублеттери, тыбыштык варианттары, семантикалык оттенкалары да көңүлгө алынган. Китептеги бай материалдар келечекте изилдөөнүн объектиси болуп кала берет жана китептин баалуулугун да жогору көтөрүп, материалдарды талдоодогу автордун күн тартибине койгон, көпкө чейин көп тилчилердин ой жүгүртүүсүнө түрткү боло турган илимий мурастардан деп ойлойбуз.

Академик Б.М.Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясы” [Юнусалиев Б.М “Кыргыз диалектологиясы”, Ф.: Мектеп, 1971, 161-б.] эмгегинин бешинчи бөлүгүн диалектилерди изилдөөнүн практикалык маселелерине арнаган. Бул болсо, аталган эмгектин илимий жаңылыгы, изилдөөнүн тереңдиги менен бирдикте анын практикалык маанисин арттырып, аталган эмгектин кыргыз диалектологиясы боюнча изилдөөлөрдүн теориялык жактан эң орчундуу экендигин белгилеп кетebиз.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары

1. Б.М.Юнусалиевдин калтырган лингвистикалык илимий концепцияларынын ичинен “Кыргыз лексикологиясы” (орус тилинде, 1959-ж.) менен “Кыргыз диалектологиясы” (кыргыз тилинде, 1971-ж.) эң орчундуулары жана эң көлөмдүүлөрү болуп саналат. Б.М.Юнусалиев 1954-жылы 26 бет көлөмүндө “Кыргыз диалектологиясы боюнча программа” иштеп чыгып, пайдаланууга берген.

2. Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин өнүгүшүн, байышын дайыма көзөмөлгө алып, аны кыргыз тилинин диалектилери менен биримдикте караган.

Б.М.Юнусалиев жалпы адабий тилге мүнөздүү болгон фонетикалык, лексикалык, синтаксистик жана морфологиялык белгилердин ар бирине өз-

өзүнчө токтолуп, алар боюнча жыйынтыктуу, илимге негизделген корутунду-сунуштарды берген.

3. Кыргыз диалектологиясы илиминин калыптанышына, өнүгүшүнө жана азыркы абалына Б.М.Юнусалиевдин кошкон салымы өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз лексикологиясы менен кыргыз диалектологиясы боюнча фундаменталдуу эмгектери аркылуу Б.М.Юнусалиев кыргыз адабий тилинин калыптанышына, өнүгүшүнө, азыркы кыргыз адабий тилинин өркүндөөсүнө теңдешсиз эмгек сиңирген.

4. Б.М.Юнусалиевдин кыргыз диалектилерине болгон кызыгуусу, ал боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүсү элүүнчү жылдарда эле башталган. Ал кыргыз диалектилеринин маселелерин кыргыз адабий тилинин алкагында жана биримдигинде караган. Кыргыз диалектологиясы боюнча жүргүзгөн бардык изилдөө иштери, конференцияларда, жыйындарда жасаган баяндамалары, иштеп чыккан программалары ж.б. иш-аракеттеринин бардыгы кыргыз диалектологиясын жалпылаштырып, бир системага салып бирдиктүү бир илимий эмгекти жаратууга өбөлгө болгон.

5. Б.М.Юнусалиевдин илимий-маданий концепцияларын топтоп, чыгармаларынын (мурастарынын) толук жыйнагын басып чыгаруу менен калтырган эмгектерин изилдөөнү мындан ары жандандыруу зарыл.

Практикалык сунуштар

Кыргыз тил илиминин, анын ичинде кыргыз лексикологиясы менен кыргыз диалектологиясынын калыптанышына, өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык-илимий жана башка концепцияларын изилдөөнү уюштуруунун төмөнкүдөй илимий жана практикалык мааниси бар:

- Кыргыз тил илиминин тарыхын аныктап-тактоого өбөлгө түзөт;
- кыргыз тилиндеги уңгу сөздөр, алардын пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү изилдөөлөрү, алардын жыйынтыктары азыркы учурда да өз маанисин жогото элек. Ошондуктан алар азыркы кыргыз тили боюнча илимий, диссертациялык изилдөөлөргө, кыргыз тилин окутууга, кыргыз тили боюнча

окуу китептерин иштеп чыгууга илимий-практикалык негиздеги даяр материалдарды берет;

- кыргыз диалектилери боюнча академик Б.М.Юнусалиевдин изилдөөлөрү, бөлүштүрүүлөрү кыргыз тилин жогорку окуу жайларында, орто мектептерде окутууда сөзсүз колдонулушу зарыл;

- академиктин «Манас» эпосу боюнча калтырган мурастарын өзүнчө кеңири иликтөө азыркы манастануу илимине кошулган зор салым боло алат;

-Б.М.Юнусалиевдин Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине берилген китепканасын, архивдик материалдарын дыкат текшерүүдөн өткөрүп, кайра каттап, системага салуу зарыл. Айрым эмгектери, архивдик материалдары ордунда жок, аларды тактоо керек.

Академик Б.М.Юнусалиевге арналган окууларды, илимий, илимий-практикалык конференцияларды мезгил-мезгили менен өткөрүп турууну салтка айландыруу өз натыйжасын берип, кыргыз тил илиминин тарыхын, азыркы абалын, келечекте изилденүүчү багыттарын, темаларын аныктоого, жүргүзүүгө өбөлгө болмок деп эсептейбиз.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Нуралиева М.Т. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларынын адистиги филолог эмес студенттеринин улантуучу топтору үчүн окуу китеби. Б., Алтын тамга 2011.- 400б (авторлоштор Токтоналиев К.К., Сарылбекова З.С.).

2. Нуралиева М.Т. “Б.М.Юнусалиев – кыргыз лексикологиясынын негиз салуучусу” Соцгум, №5-6, Бишкек, 2010. 197-200-б.

3. Нуралиева М.Т. “Уңгу сөздөрдүн изилдениши – Б.М.Юнусалиевдин изилдөөсүндө” Наука и новые технологии, №7, Бишкек, 2010. 293-296-б.

4. Нуралиева М.Т. “Кыргыз диалектилеринин Б.М.Юнусалиевге чейин изилдениши жана Б.М.Юнусалиевдин изилдөөсү” Наука и новые технологии №7, Бишкек, 2010. 288-291-б.

5. Нуралиева М.Т. “Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастары тууралуу” БГУнун жарчысы, №1 (18), Бишкек, 2011-ж. 225-227-б.

6. Нуралиева М.Т. “Профессор Б.М.Юнусалиевдин филологиялык мурастарын иликтөөнүн абалы жана келечеги” БГУнун жарчысы, №1 (18), Бишкек, 2011-ж. 229-232-б.

7. Нуралиева М.Т. Б.М.Юнусалиев – көрүнүктүү лингвист-окумуштуу // УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун «Тил, адабият жана искусство» Бишкек, 2011, май, 291-294-б.

8. Нуралиева М.Т. Б.М.Юнусалиевдин диалектилик материалдарды топтоо жана талдоо тажрыйбасынан // Профессор К.К.Сартбаевдин 100 жылдык маарекесине карата өткөрүлгөн Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. Бишкек, 2011, май, 214-220-б.

Нуралиева Мимоза Туратбековнанын “Академик Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепциялары” аттуу 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: *академик, Б.М.Юнусалиев, лингвистика, лингвистикалык мурас, лексикология, уңгу сөз, диалектология, диалектилер, говорлор, концепция, классификация, түркология, кыргыз тил илими, тектештирме-тарыхый метод, фонетикалык диалектизм, семантикалык диалектизм, морфологиялык диалектизм.*

Изилдөөнүн объектиси. Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектериндеги кыргыз тилинин лексикологиясынын жана диалектологиясынын изилдениши.

Изилдөөнүн максаты. Академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилинин лексикологиясы менен диалектологиясы боюнча жазган илимий эмгектерин иликтөө аркылуу окумуштуунун кыргыз тил илиминдеги алган ордун, сиңирген эмгегин, кыргыз лексикасы жана диалектилери боюнча жүргүзүлгөн кийинки илимий изилдөө иштерине тийгизген таасирин аныктоо.

Изилдөөнүн методору. Теориялык, тектештирме-тарыхый методдор изилдөөнүн максатына ылайык колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыз тилинин лексикасын жана диалектилерин илимий жактан изилдөөгө алып, аны андан ары өркүндөтүүгө өзгөчө салым кошкон Б.М.Юнусалиевдин илимий эмгектериндеги корутундулар, жоболор, концепциялар, аныктамалар алгачкы жолу диссертациялык иликтөөгө алынып, илимий негиздери системалаштырылды. Кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүүсүн изилдөө аркылуу окумуштуунун түркологияга кошкон салымы, жаңылыгы аныкталды. Кыргыз лексикасы менен диалектилери келечекте жүргүзүлүүчү изилдөөлөргө окумуштуунун эмгектери теориялык негиз болору көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөгү теориялык жана практикалык натыйжалар, сунуштар Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепцияларын аныктап, аларды таанып-билүүгө, барктап-баалоого көмөк көрсөтөт.

ЖОЖдордогу “Кыргыз диалектологиясы”, “Кыргыз тилинин тарыхы”, “Тил илимине киришүү”, “Кыргыз лексикологиясы”, “Түркологияга киришүү” сыяктуу предметтерди окутууда, ошондой эле аталган предметтер боюнча окуу программаларын, окуу китептерин түзүүдө кенири пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертационного исследования Нуралиевой Мимозы Туратбековны на тему “Лингвистические концепции академика Б.М.Юнусалиева” на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01.- кыргызский язык.

Ключевые слова: академик, Б.М.Юнусалиев, лингвистика, лингвистические наследия, лексикология, корневые слова, диалектология, диалекты, говоры, концепция, классификация, тюркология, языкознание, сравнительно-исторический метод, фонетический диалектизм, семантический диалектизм, морфологический диалектизм.

Объект исследования. Исследование лексикологии и диалектологии кыргызского языка в научных трудах Б.М.Юнусалиева.

Цель исследования. Анализируя научные труды по лексикологии и диалектологии кыргызского языка, написанные Б.М.Юнусалиевым, определить их место в кыргызском языкознании, отметить заслуженный труд, определить влияние его вклада в дальнейшее развитие научно-исследовательских работ в этом направлении.

Методы исследования. Согласно цели исследования как отдельно, так и комплексно были использованы следующие методы: теоретический, сравнительно-исторический.

Научная новизна исследования. Выводы, положения и определения в научных трудах Б.М.Юнусалиева впервые были подвергнуты диссертационному исследованию и систематизированы научные основы. Посредством исследования развития корневых слов кыргызского языка определены новизна и вклад ученого в тюркологию.

Результаты проведенного научного исследования по лексикологии и диалектологии кыргызского языка имеют огромное значение для развития дальнейших исследовательских работ.

Практическая значимость исследования. Теоретические, практические результаты исследования и предложения позволяют познать лингвистические концепции Б.М.Юнусалиева, оценить и понять их роль и место в кыргызском языкознании.

Материалы диссертационной работы могут быть также полезны при преподавании в ВУЗах основных курсов как “Кыргызская диалектология”, “История кыргызского языка”, “Введение в языкознание”, “Кыргызская лексикология”, “Введение в тюркологию” и при составлении учебных программ, учебников и учебных пособий.

Resume

Dissertation Nuraliyeva Mimozy Turatbekovna's research on the subject "Linguistic Concepts of Academician B.M.Yunusaliyev" on competition of a scientific degree of Candidate of Philology in the specialty 10.02.01. - Kyrgyz language.

***Keywords:** academician, B. M. Yunusaliyev, linguistics, linguistic heritages, lexicology, root words, dialectology, dialects, dialects, concept, classification, tyurkologiya, linguistics, comparative-historical method, phonetic dialecticism, semantic dialecticism, morphological dialecticism.*

The object of research work - to point out their role in the Kyrgyz language, to point out Honoured scientific research work, to define his scientific contribution to further scientific research work on this field, while analyzing scientific works on lexicology written by Yunusaliyev.

Methods of investigation - such methods as, theoretical and comparative – historical methods have been used according to the aim of investigation individually and in general.

Scientific innovation in the research work - conclusions, statements that had been in B.M.Yunusaliyev's research works have been investigated and systematized for the first time.

Innovative contribution have been made into the Turkic language thanks to investigating Kyrgyz root words.

The results of this definite research work on lexicology and dialectology of the Kyrgyz language is of great use in cognition of cognate languages history and the basis for future scientific works development.

The meaningful investigation - theoretical, practical results of investigation and proposals will be of great use in cognition B.M.Yunusaliyev's linguistic heritage, to mind and understand his role and his place in the Kyrgyz language.

The materials of this definite research work will be of great help while delivering the courses of "Kyrgyz dialectology", "History of the language", introduction to the languages, "Kyrgyz lexicology", "Introduction to Turkic language" and training appliances.